

כשביקש ממני יוסי לשאת דברים אישיים לזכרה של רינה הסכמתי ללא היסוס. אני רואה ברינה מורה רוחנית שלי, חוקרת המשמשת לי במחקריה דמות מופת, שאני מנסה כל חיי האקדמיים ללכת בעקבותיה. דא עקא כשניסיתי להעלות את הדברים על הכתב נוכחתי לדעת עד כמה המעטתי להכיר את רינה באופן אישי. רינה למדה כמה שנים לפני באוניברסיטה העברית. מבחינתי היא הייתה חלק מהישות המאוחדת שנקראה "רינה ויוסי". כשהגעתי לאוניברסיטה היו כבר שניהם תלמידים מתקדמים ומעוררי הערצה ודמותו של יוסי הפוסע ברחבי הקמפוס בעקבותיו של פרופ' איילון ומפה גיאוגרפית ענקית מתחת לזרועו עדיין חקוקה היטב בזיכרוני.

אני זוכרת גם טיול אחד בלתי נשכח. הייתה שנה אחת בשנות ה-70 שבה הכריזה ממשלת ישראל על יום הבחירות להסתדרות כיום שבתון ואנחנו עטנו על יום החופשה הבלתי צפוי הזה ויצאנו (יהושע, עמיקם אלעד, יוסי ורינה) לטיול באתר ארכיאולוגי מהתקופה המוסלמית הקדומה באזור צור נתן. מזג האוויר היה מושלם החברה נעימה והאתר מעניין, אבל אני זוכרת שרינה עמדה על כך שנחזור בהקדם. היה עליה לסיים מאמר שעליו שקדה באותם ימים. אני גם זוכרת את הרושם העצום שעוררו בי האחריות והרצינות שנתגלו בה.

אבל ההיכרות האמתית שלי אתה הייתה בלתי אמצעית והתרחשה שנים רבות לאחר מכן בין מדפי אולם הקריאה מזרח בספרייה הלאומית, שם נתקלתי לראשונה ולגמרי במקרה, תוך חיפוש אחר ספר אחר לגמרי, בספרה הראשון של רינה "ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית".

בספרה פורץ דרך זה רינה דנה בשאלת התהליך של המגע הראשוני בין הספרות היהודית לספרות הערבית וניסתה להבין כיצד ובאילו נסיבות התרחש מגע זה, מדוע נוצר הצורך בתוך המערכת הספרותית היהודית לאמץ דגמים מסוימים מתוך הספרות הערבית וכיצד התאפשר מימוש הצורך הזה ובמה הוא בא לידי ביטוי. לשאלות חשובות אלו, אשר עד לפרסום הספר לא הוקדשה כל מחשבה במחקר, ניסתה רינה לתת מענה במסגרת התאורטית והמתודית של החשיבה הסטרוקטורלית והפונקציונלית ובמיוחד על פי תורת הרב-מערכת polysystem שעל פיה נבחנים כל התוצרים הספרותיים בתקופה מסוימת כמערכת אחת רבת איברים שבתוכה מתקיימים יחסים היררכיים, אך דינמיים בין סוגי ספרות שונים ומגוונים. רינה אף שרטטה את הפירמידה ההיררכית של המערכת הספרותית היהודית עד המאה העשירית כשבראשה ההלכה היוקרתית, מתחתיה המדרש לאחריו הפיוט ובתחתיתה המקרא והראתה כיצד בעקבות המגעים עם הספרות הערבית התערערה הפירמידה בתהליכים ארוכי טווח עד כי נהפכה על ראשה והעמידה את המקרא על שלל הסוגים הספרותיים שהתפתחו סביבו (פרשנות, מצוות, דקדוק) בראש המערכת.

אני עוד זוכרת את ההלם הראשוני: בתוך עולם מחקרי שעשה מאמצים אדירים לשחזור מדויק ככל האפשר של הקורפוס הספרותי העברי בימי הביניים בעבודת נמלים דקדקנית ופדנטית של ההדרת כתבי יד על פי מיטב המסורת הפילולוגית, פתאום קמה חוקרת, עוצרת לרגע ומנסה להרים את הראש ולראות גם את התמונה המלאה. לשאול שאלות חדשות ובסיסיות, שאלות שאיש לא שאל עד אז, שנדמו כאילו הן מובנות מאליהן ואינן נדרשות כלל לחקירה, כגון: מהו בכלל אותו מפגש, אותו מגע בין הספרות היהודית לספרות הערבית? כיצד ובאילו נסיבות הוא התאפשר? מהו התהליך שעמד מאחוריו? באילו נסיבות הוא התקיים? אילו דגמים מהספרות הערבית אומצו על ידי הספרות היהודית? האם אומצו דגמים בשלמותם או רק בחלקם? כיצד הוטמעו בתוך הספרות היהודית? איזה שימוש נעשה בהם?

בפעם הראשונה נעשה ניסיון לחרוג מעבר לטקסט הבודד ולראות את המכלול כולו, את המערכת על כל אבריה. יתרה מזאת, בפעם הראשונה נעשה ניסיון להבין את המכלול הזה בתוך מסגרת תיאורטית מופשטת ולהציב היפותזות וזאת

בעולם שבו שתי המילים הללו : תיאוריה והיפותזה, נתפסו כמעט כמילות גנאי. אודה ולא אבוש שהיה זה רק לאור ספרה של רינה שהבנתי לראשונה שהטקסטים שהייתי כה עסוקה בפיצוחם ובההדרתם הם ספרות וש אפשר ואף רצוי להשתמש בתיאוריות ספרותיות כדי להבינם וכי לא ניתן להבינם באמת מבלי להביא בחשבון את המערכת כולה ואת הקונטקסט שבו נוצרו, את הנסיבות החברתיות והפוליטיות, אך גם הספרותיות שבהן נכתבו.

אין ספק שספרה של רינה חולל רעידת אדמה של ממש בגישתי לספרות הערבית היהודית ובהבנתי את התרבות היהודית- ערבית. אך הייתה זו גם החוקרת שמאחורי הספר שעוררה בי השתאות עצומה ורצון עז להיות כמותה. הייתה זו רינה שמאחורי המילים שהראתה לי שחוקר יכול וצריך להיות ביקורתי שביקורת צריכה להיות חד משמעית ונוקבת, אך עם זאת מידתית ולא משתלחת, עניינית ולא פרסונאלית. שביקורת לא רק אפשרית, אלא היא תנאי הכרחי לכל התקדמות במחקר.

הייתה זו רינה, הצנועה להכמיר, החפה מכל שמץ של יהירות או זחיחות עם הרצינות התהומית והעומק האינטלקטואלי שלה, הייתה זו היא שעמדה מאחורי הדברים הביקורתיים והאמיצים שהושמעו ונכתבו ופקחו את עיני להבין שאפשר וצריך!

הזיכרון האנושי אינו מיטיב עם פורצי דרך. אחרי שעקרו הרים והסירו חסמים וחפרו בסלע ופתחו נתיב רחב לעבר אופקים חדשים, סביר להניח שרבים יעלו בדרך שנפרצה עבורם ויפסעו בנוחות ובשפי בנתיב החדש מבלי לתת את הדעת על מי שפרץ אותו עבורם. מטבע הדברים ימצאו הפוסעים בדרך החדשה הסתעפויות, סמטאות ושבילים המתפצלים ממנה וימהרו להציב בהם שלטים ולחלק את הטריטוריה החדשה לאזורי בעלות מסומנים. מדי פעם אמנם יביטו לאחור ויזכרו בפורץ הדרך, אך ממקומם החדש והנינוח יביטו בו לכל היותר בטוב לב סלחני כמו אל תינוק שעשה אי אז את צעדיו הראשונים ובמקרים אחדים גם בביקורת.

ביקורת היא כמובן רצויה והכרחית, אך מחקריה פורצי הדרך של רינה זכו לפחות מדי הכרה וליותר מדי ביקורת (לעתים עקיפה). מסקנותיה של רינה בנוגע לנסיבות צמיחתה של הספרות הערבית-יהודית ולתפקיד המכריע שמילאה בה פרשנות המקרא הקראית הן שריכוזו את עיקר חיצי הביקורת. אין זה המקום להיכנס לפרטי הוויכוח. אומר רק שרינה בספרה הראשון טענה שר' סעדיה גאון היה האיש שחולל במאה ה-10 מהפיכה במערכת הספרותית של היהדות הרבנית ובין השאר חילץ את המקרא שהיה בתחתית ההיררכיה הספרותית ושימש בעיקר בתפקידים פולחניים וליטורגיים והעמיד אותו בראש הפירמידה כעיסוק הספרותי היוקרתי והפעיל ביותר. היא טענה כי רס"ג אימץ בכך את רפרטואר הספרות הקראי ועל פי הדגם הקראי פיתח את מפעלו הספרותי, שכלל מערכת שלמה של סוגות ספרותיות שלכולן זיקה ישירה או עקיפה למקרא: פרשנות, תרגומים, חיבורי לשון ופיוטים. גם במערכת הספרותית הקראית עמד המקרא בראש ההיררכיה, אולם אצל הקראים נבע הדבר מעמדה אידיאולוגית ששללה את התורה שבעל פה כמקור סמכות הלכתית ורוחנית. רס"ג ניתק את העיקרון הספרותי של עליונות המקרא מהאידיאולוגיה ואימץ אותו כדגם ספרותי עצמאי וניטרלי. גם הקראים וגם רס"ג נשענו, לדעת רינה, על דגם הכתיבה הערבי של פרשנות הקוראן אם כי הם אימצו בעיקר עקרונות מבניים כמו מבנה הטקסט ותפיסת הפרשנות הכללית ולא היה כאן אימוץ מצד התכנים והפרטים. רינה קראה לדגם הפרשנות היהודית שנוצר אצל רבנים וקראים כאחד "דגם ביתי". יתרה מזאת, היא סברה שחידושו של רס"ג היה לא רק בעצוב היררכיה חדשה למערכת הספרותית שהמקרא בראשה, אלא בדבר בסיסי הרבה יותר: בעצם הכנסת דגם החיבור למערכת הספרותית. החיבור כיצירה ספרותית בעלת ערך וקיום משל עצמה שנועדה לקהל קוראים ולא לשימוש האישי של הכותב והיא ערוכה במבנה שיטתי של חלוקה לפרקים על פי סדר הגיוני, לפי הנושא, ומלווה בהקדמה.

מבקרי התיזה של רינה חקרו ומצאו שהיו כמה חיבורים בפרשנות מקרא שקדמו לפירושו של רס"ג והצביעו גם על כיווני השפעה הפוכים: של רס"ג על פרשנים מקראיים. אולם הטיעון של רינה מעולם לא היה כרונולוגי פשטני. היא הצביעה בספרה על תהליכים מתמשכים שהתרחשו בתוך מערכות ספרותיות וגדולות לא עסקה במעקב בלשי של מי

העתיק ממי ומי הושפע ממי. היו גם מי שהצביע על פרשנות המקרא בערבית של הנצרות המזרחית הקדומה כדגם השפעה עיקרי על רס"ג. אך רינה בעצמה כבר העלתה את ההשערה שדגם הכתיבה של פרשנות המקרא הסורית-נוצרית עמד ביסוד כתיבתו של רס"ג. בעמ' 121-123 היא מציגה שאלה בדבר מקור המרכיבים השאולים המרכזיים בדגם הערבי, שאינם נמצאים בדגם פרשנות הקוראן ומצביעה על שני כיוונים אפשריים: הדגם של פרשנות הקוראן המועתזלית ודגם הכתיבה של פרשנות המקרא הסורית.

"המסקנה העולה מדברים אלה היא שדגם הכתיבה הערבי לא היה בשום פנים דגם שנשאל כולו כדגם שלם לפרטיו מן הפרשנות הערבית. יש ב"דגם הערבי" (כפי שאומץ על ידי הקראים ועל ידי רס"ג) מערכות עניינים שלמות (כגון תכני הפרשנות ודרכיה) שאין להן בהכרח קשר לדגם הפרשנות הערבי... הדגם הבסיסי אכן שאול מן הערבית, אבל למילוי שימשו חומרים מקומיים... איזה דגם של פרשנות היה אם כן מעורב ביצירת "הדגם הערבי"? ובתשובה היא מציעה את דגם הכתיבה של פרשנות הקוראן המועתזלית ואת דגם הכתיבה של פרשנות המקרא הנוצרית-סורית"

בהמשך רינה כותבת במפורש:

"שאלת מקורו של הדגם ה"ערבי" בפרשנות המקרא הקראית ובפרשנותו של רס"ג עדיין פתוחה ועומדת לבירור. נראה שלא היה זה הדגם הערבי של פרשנות הקוראן הקאנונית שעמד בבסיסה של פרשנות המקרא הקראית (ובפרשנותו של רס"ג). מה היה אפוא מקורו של הדגם הערבי? הועלו כאן שתי השערות בדבר מקורו של הדגם הזה: פרשנות הקוראן המועתזלית הלא-קאנונית בספרות הערבית ופרשנות המקרא הנוצרית-סורית. ייתכן מאוד שאין שתי ההשערות האלה מדברות על דגמים נבדלים לגמרי, וששני הדגמים שימשו במעורב כמקור השראה לפרשנות המקרא הקראית (ולו של רס"ג)... (עמ' 123).

המבקרים מתפרצים אם כן לדלת פתוחה. יתרה מזאת הם למעשה ממשיכים ומפתחים את ההשערות הבסיסיות שכבר הועלו על ידי רינה.

אף על פי כן, מבחינה מתודית ממשיכים המבקרים וכן מרבית החוקרים האחרים בתחום ללכת בדרכי המחקר המסורתי, לדבר במונחים של "השפעה ספרותית" ולכלל היותר להעמיד זה בצד זה על סמך דמיון צורני מסוים, יחידות פשוטות והומוגניות, מוטיבים בודדים ומנותקים מהקשרם הספרותי וההיסטורי. לא קם עדיין החוקר הממשיך שירים את הכפפה וידון בשאלות של מגעים ספרותיים בהקשרים רחבים ומורכבים יותר בתוך מערכות שלמות ומתוך ראיית התפקיד והצורך שמילאה הספרות הערבית בהתפתחות הספרות היהודית בתקופה זו.

בשנותיה הקצרות, רינה לא הספיקה להקים תלמידים שילכו בדרכיה המקוריות. אף על פי כן, מחקריה מעוררים הדים ומשפיעים בכל מיני דרכים נסתרות ועלומות. אני סבורה שיש לעשות מעבר לכך לשם הפצת מחקריה. פרסום מהדורה חדשה ומעודכנת של ספרה (בפורמט יידישתי יותר) תרגום ספרה האנגלי לעברית (היא הרי עוסקת בו ביצירה העברית!) ובהיסוס מה אני יכולה גם לבשר שאחרי שנים רבות עריכת קובץ המאמרים שלה עומדת בפני סיום ואני מקווה מאוד שיראה אור בקרוב.